

IRYDA GREK-PABISOWA prof. em.
Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk
ul. Bartoszewicza 1b m. 17
00-337 Warszawa
tel. +48 22 826 76 88

O WPŁYWACH JĘZYKA ROSYJSKIEGO NA MÓWIONĄ POLSZCZYZNĘ PÓŁNOCNOKRESOWĄ DAWNIEJ I DZIŚ¹

SŁOWA KLUCZOWE: polszczyzna północnokresowa, język mówiony, zapożyczenia, rusycyzmy.

KEYWORDS: northern borderland Polish language, spoken language, borrowings, Russianism.

THE INFLUENCE OF THE RUSSIAN LANGUAGE ON SPOKEN NORTHERN BORDERLAND POLISH IN THE PAST AND NOWADAYS

ABSTRACT: The base of the presented research results is the Glossary of the spoken northern borderland Polish language, comprising over 11,000 entries. The northern borderland language is a regional variation of the Polish language. It has been shaping on the former lands of the Kingdom of Poland since mid-17th century (The Union of Lublin, or Unia Lubelska of 1569) on ethnically Belarusian and Lithuanian lands. Over the centuries, it had been borrowing from the local languages of the area and became a language of borrowers for native speakers. At the end of the 18th century, in three partitions (1772, 1792, 1795) Poland was annexed by Russia, Prussia, and Austria. The north-eastern lands of the Kingdom of Poland were taken by Russia. Since then, a strong influence of Russian language on the Polish occupied area has been dated. Despite the efforts of Polish scholars and activists to maintain „purity” and linguistic correctness, especially avoiding Russianisms, spoken and written Polish was saturated with many borrowings, mainly lexical. After Poland regained its independence in 1918, Russian people

¹ Artykuł niniejszy jest trzecim z cyklu opracowaniem przedstawiającym wpływ języków kontaktowych – litewskiego i białoruskiego – na kształtowanie się polszczyzny północnokresowej (Grek-Pabisowa, Ostrówka 2012, Grek-Pabisowa, Ostrówka 2018).

began to give up Russian language, especially redundant administrative, economic, educational, and medical terminology. Since the outbreak of the Second World War and the incorporation of eastern lands formerly belonging to Poland into the USSR (the North-Eastern and South-Eastern Borderlands), the next phase of Russification of the Polish language in this area has occurred. This time it penetrated into the local Polish language via vocabulary associated with communist politics, the social system, nationalized industry and agriculture, and education and healthcare. This new variant of borrowings was taken to be called „Sovietism.” In the currently functioning lexicon of the studied area registered in the period up to 2013, there were 1400 Russian Russicisms, which is 13% of active vocabulary. More than 270 new Russian novelisms appeared in this collection, including several dozen of still used Sovietisms.

1. Stan badań

Obecność i utrwalanie się rusycyzmów w polszczyźnie na obszarach zaboru rosyjskiego była przedmiotem troski wielu intelektualistów polskich zamieszkujących na terenach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Wysiłki w dziele zachowania czystości i poprawności polszczyzny znalazły wyraz w ich publikacjach już pod koniec XIX i na początku XX wieku, zob. Walicki 1879; Karłowicz 1882 (praca przygotowana, lecz zakazana do druku – ukazała się dopiero w 1984 r. w postaci naukowego opracowania dokonanego przez A. Kaupuż i E. Smułkową); L. Czarkowski 1909; A. Łętowski 1915. Materiały do tych prac, według oceny samych autorów, pochodziły ze współczesnego im języka pisanego oraz z obserwacji mowy osób z ich otoczenia.

Na temat zapożyczeń rosyjskich w polszczyźnie pisanej istnieje obszerna literatura – począwszy od opracowań poprawnościowych z przełomu XIX i XX wieku poprzez lata międzywojenne do czasów współczesnych. W okresie powojennym językoznawstwo polskie wzbogaciło się o liczne omówienia języka wybitnych pisarzy polskich i mężów stanu, autorów tekstów publicystycznych, prawnych i innego typu edycji. Prac tych nie sposób tu wyliczyć ze względu na objętość artykułu. Wszystkie były oparte na języku pisanim – języku literatury pięknej, archiwaliach, pismach urzędowych manuskryptach. Bardzo istotną pozycją w kontekście wpływów rosyjskich jest wszechstronny ich wykaz (na różnych poziomach języka) w książce Z. Kurzowej *Język polski Wileńszczyzny XVI – XX w.* (Kurzowa 1993), oparty na różnorodnym stylistycznie obszernym materiale AWK² pod-

² W drugiej połowie XIX w. przez Komisję Archeograficzną w Wilnie został podjęty trud zgromadzenia i opisanie dokumentów pochodzących z ziemi wileńskiej, grodzieńskiej, brzeskiej i kobryńskiej. Składają się na nie akty fundacyjne, potwierdzenia przywilejów królewskich, testamenty, inwentarze, wykazy majątkowe, różne zapiski sądowe. Pisano je w zależności od

danym wielostronnej analizie. W ostatnich latach pojawiły się artykuły i książki o języku prasy polskiej i innych druków wydawanych na Białorusi Radzieckiej i w Rosji prawie do II wojny światowej – do r. 1938³, zob np. pracę Tamary Graczykowskiej o polskiej gazecie wydawanej w Moskwie (Graczykowska 2018).

2. Cel pracy

Tematem niniejszego artykułu jest określenie stopnia oddziaływania języka rosyjskiego na **mówioną odmianę** polszczyzny północnokresowej. Należy zbadać, jak głęboki wpływ język ten wywarł na potoczną mowę polską – głównie mniej wykształconych polskich mieszkańców wsi i małych miasteczek oraz które rusycyzmy funkcjonują także w dobie obecnej. Warto też zastanowić się, w jakich wzajemnych relacjach pozostają zapożyczenia z języka rosyjskiego i białoruskiego. **Przedmiotem** niniejszego opracowania jest wyłącznie **leksyka** zgromadzona w *Słowniku mówionej polszczyzny północnokresowej* (SMPP)⁴. Nie uwzględniam w artykule frazeologii i stałych związków wyrazowych, bowiem nie istnieje możliwość ustalenia, w jakiej proporcji jednostki te zapożyczone z rosyjskiego pozostawały dawniej i pozostają obecnie wobec analogicznych jednostek rodzimych. Autorzy dawnych prac poprawnościowych, późniejszych i współczesnych

okoliczności i zwyczaju w języku łacińskim, „ruskim” i polskim, stanowiącym północnokresową odmianę języka ogólnopolskiego. Wykscerpowane z 9 tomów AWK przez J. Józefa Trypućkę zapisy „po polsku” opracowała Z. Kurzowa.

³ W latach 1937 i 1938 w Związku Sowieckim wszelkie przejawy działalności Polaków uznano za placówki wrogiej agentury, a osoby w nich działające potraktowano jako szpiegów i dywersantów aresztowano i wywieziono. Większość z nich rozstrzelano. Pisma polskie zlikwidowano.

⁴ Słownik SMPP jest dziełem zespołu autorów Irydy Grek-Pabisowej, Małgorzaty Ostrówki, Beaty Biesiadowskiej-Magdżiarz, Mirosława Jankowiaka – członków byłej Pracowni Badań Polszczyzny Kresowej Instytutu Slavistyki PAN. Został opracowany na podstawie bogatych materiałów własnych, pozyskanych w licznych ekspedycjach badawczych, oraz na opublikowanych wszystkich wypowiedziach respondentów na Kresach, zebranych przez językoznawców w okresie od roku 1925 (data publikacji artykułu Kazimierza Nitscha, w którym podaje przykłady „polszczyzny litewskiej”) do roku 2013 – roku zakończenia gromadzenia i uzupełniania tekstów. Wykorzystano dane zebrane w 271 miejscowościach i pomieszczone w 127 publikacjach przez 58 eksploratorów. Zgromadzono obecnie funkcjonujące w mowie słownictwo ze wszystkich obszarów etnicznych dawnych Kresów Północno-Wschodnich oraz z terenów Radzieckiej Białorusi, niepodległej Litwy i Łotwy. Słownik ma objętość 1445 stron wydruku komputerowego, liczy 11 000 pełnych artykułów hasłowych, 3400 haseł odsyłaczowych, 1360 frazeologizmów, 660 podhaseł (osobliwych form gramatycznych). Całkowicie przygotowany do edycji z rekomendacją recenzentów SMPP nie został wydany w postaci książki drukowanej z powodu niewyasygnowania w IS PAN funduszy na tę publikację. Preprint słownika został pomieszczony w internecie: <http://ireteslaw.ispan.waw.pl//handle/123456789/128> [dostęp 15.11.2018].

opracowań, w tym także SMPP, nie byli i nie są w stanie podać pełnego wykazu rodzimej leksyki tego typu.

3. Etapy przenikania rusycyzmów

Na podstawie analizy wszystkich rusycyzmów w polszczyźnie funkcjonującej dawniej i dziś na obszarach Kresów Północno-Wschodnich, rejestrowanych zarówno w postaci pisanej, jak też w żywej mowie (czyli zebrane przez dialektologów w postaci nagrań i/lub notatek), możemy wyróżnić dwa etapy przenikania rusycyzmów leksykalnych do języka polskiego.

Etap pierwszy, wieloletni, rozpoczął się już po I rozbiorze Rzeczypospolitej (1772) i trwał do rewolucji październikowej. **Etap drugi** – dwufazowy – kiedy to w fazie pierwszej Polska na mocy traktatu wersalskiego w 1919 roku utraciła znaczne połacie ziem na wschodzie (Ukrainy, Białorusi, Litwy) na rzecz ZSRR; w fazie drugiej, po układzie jałtańskim – cały obszar Kresów Wschodnich. Wówczas polszczyzna ludności polskiej zubożonej o znaczny odsetek inteligencji na tych terenach, poza rosyjskim językiem ogólnym, zaczęła wchłaniać pożyczki z rosyjskiego *języka epoki radzieckiej*. Odpowiednio zapożyczenia rosyjskie przejęte podczas pierwszego etapu nazywamy *rusycyzmami*, podczas drugiego etapu – *sowietyzmami*, z zastrzeżeniem, że do sowietyzmów spośród nowo przyswojonych rusycyzmów nie zalicza się słownictwa niezwiązanego ze sferą polityki, ideologii, upolitycznionych instytucji i organizacji społecznych.

Przenikanie sowietyzmów nie tylko do polszczyzny północnokresowej, także do języka polskiego na obszarach państwa polskiego, rozpoczęło się prawdopodobnie wraz z zaistnieniem nowego państwa radzieckiego, gdyż skutek fundamentalnych zmian ustrojowych, politycznych, społecznych, gospodarczych, technologicznych, ideologicznych, językowe zasoby musiały powiększyć się o nowe słownictwo, o nominacje nowych realiów i pojęć. Powstawały w języku rosyjskim nowe wyrazy z elementów rodzimych, adaptacje wyrazów obcych (głównie niemieckich i angielskich), zmieniała się semantyka słów rosyjskich. Z kolei to nowe słownictwo, etymologiczne lub zapożyczone i już „zrusyfikowane”, było wykorzystywane w innych językach, głównie w prasie, do zapełnienia „deficytu” nazewniczego przy opisie nowej rzeczywistości w nowym odmiennym ustrojowo państwie. Mamy tego przykłady również w polskiej prasie, np. z Wileńszczyzny i Łotwy, gdzie już w początkach lat 20. XX w. sowietyzmy stosowano nie tylko jako cytaty (Joachimiak-Prażanowaska 2005: 57), lecz także jako adekwatne nazwy opisywanych sytuacji (Joachimiak-Prażanowaska 2010: 121–145; Rucka 2013: 442).

3.1. Rusycyzmy dawne

W publikacjach poprawnościowych końca XIX początku XX w. zalecano dbanie o czystość języka polskiego, wskazywano wyrazy i wyrażenia zapożyczone, których należało unikać. Informowano jednocześnie, że wskazane „błędy” pochodzą z mowy potocznej i są „z życia wzięte”. Również współczesna badaczka Zofia Sawaniewska-Mochowa, autorka opracowania o *Poradniku...* Jana Karłowicza, wyraża przekonanie, iż Karłowicz zawarł w nim „materiał językowy reprezentatywny dla przeciętnego (polskiego) użytkownika potocznej polszczyzny północnokresowej, której nie można identyfikować z dialektem kulturalnym wyższych sfer ani też z odmianą ludową...” (Sawaniewska-Mochowa 1990: 7). Jednak zakresy tematyczne leksyki w pracach poprawnościowych wszystkich czworga autorów (Aleksandra Walickiego, Jana Karłowicza, Ludwika Czarkowskiego, Aleksandra Łętowskiego) nie potwierdzają w pełni takiej oceny. Większość zawartego w tych wykazach słownictwa to wyrazy charakterystyczne dla mowy inteligencji – najpewniej urzędników państwowych, pracowników umysłowych, kierowników różnych instytucji, nauczycieli, lekarzy, inżynierów, pracowników sądownictwa. Pamiętać też należy, że w tym okresie na ziemiach zaboru rosyjskiego wszędzie w instytucjach i firmach obowiązywał urzędowy język rosyjski. Oto kilka przykładów (z prac wyżej wymienionych autorów) świadczących o tym, że „przeciętny użytkownik” rzadko sięgał po tego typu słownictwo: *biudżet* ‘budżet, kosztorys’, *czyn* ‘ranga, stanowisko’, *czytać lekcję* ‘wygłaszać wykład’, *ekstrenny* ‘nadzwyczajny’, *nadrukować* ‘napisać na maszynie’, *szykarny* ‘elegancki, strojny’.

Większość dawnych rusycyzmów zniknęła ze współczesnego dialektu kresowego wraz ze zmianami politycznymi i społecznymi na rzecz nazw nowej rzeczywistości. Według moich obliczeń, dokonanych w oparciu o materiały SMPP, do czasu rozpoczęcia badań polszczyzny kresowej przez dialektologów z IS PAN (1987 r.)⁵ wyszło z użycia około 26% rusycyzmów dawnych (ponad 400 leksemów) wymienionych we wcześniejszych pracach poprawnościowych. Jednocześnie analiza ta wykazała obecność około 300 rusycyzmów nowych, (około 20% wszystkich obecnie notowanych), w tym kilkadziesiąt sowietyzmów⁶.

⁵ Polscy językoznawcy uzyskali pozwolenie (zgodę władz radzieckich) na prowadzenie badań terenowych na obszarze republik ZSRR dopiero w 1987 roku na podstawie umowy pomiędzy Polską Akademią Nauk i Akademią Nauk ZSRR.

⁶ O prawie natychmiastowym pojawieniu się w codziennym komunikowaniu się miejscowej ludności na terenach zajętych we wrześniu 1939 roku przez Związek Sowiecki przekonałam się osobiście, gdyż jako dziecko po wejściu Sowieców do mojego rodzinnego miasta mieszkałam na Wołyniu. Bezwzględnie zaczęto stosować represje i wprowadzano „demokratyczne porządki”: wykwaterowania z ładnych mieszkań lokatorów dla przybywających rodzin funkcjonariuszy sowieckich, przesłuchania (*doprosy*), wysiedlenia zamożnych rodzin z miasta, zaznaczanie w paszportach

W polskiej literaturze okresu międzywojennego o obecności zapożyczeń rosyjskich w mowie polskiej kresowian (na Wileńszczyźnie) mamy krótką informację Haliny Turskiej, która w artykule z 1930 roku wymienia zaledwie 4 przykłady: *przeciwny* ‘wstrętny’, *na czysto* ‘zupełnie’, *ze wszystkim* ‘całkowicie’, *wszystko równo* ‘wszystko jedno’ (Turska 1930: 23). Zachowana część jej obszernej monografii na temat polszczyzny wileńskiej (Turska 1982) kończy się na elementach litewskich. Część dalsza, w której zapewne autorka przedstawiła wpływy rosyjskie, zaginęła. W materiałach Czesława Dombroskiego zapisanych w 1927 roku we wsiach powiatu osipowickiego (wówczas należącego już do BSRR⁷) figuruje zaledwie 8 rusycyzmów: *kocić się* ‘toczyć się’, *na połowę większy*, *ni w kogo* ‘u nikogo’, *palczatka* ‘rękawiczka z pięcioma palcami’, *rzucać chodzić do szkoły* ‘przestać uczęszczać do szkoły’, *wychodek* ‘wyjście’, *wypołoskać* ‘wyplukać’ (Dombroski 1931).

3.2. Rusycyzmy nowe – sowietyzmy

Przerwa w badaniach mówionej polszczyzny, w tym także mowy ludności wiejskiej (w okresie międzywojennym taki materiał zapisywała H. Turska na Smołwieńszczyźnie) trwała przeszło ćwierć wieku (28 lat) – od roku 1939 do 1967, kiedy to badania nad polszczyzną kresową podjęła grupa językoznawców radzieckich z inicjatywy uczonego białoruskiego W.W. Werenicza⁸. Po drugiej wojnie światowej nastąpiły bardzo daleko idące zmiany we wszystkich dziedzinach życia w całej Europie, a szczególnie dotkliwie wyniszczające i przeobrażające społeczeństwa miały miejsce na obszarze Europy wschodniej. Najbardziej dotknęły one ludność polską zamieszkałą na wschodnich terenach II Rzeczypospolitej. Kresy Wschodnie oraz niepodległa Litwa i Łotwa na mocy układu jałtańskiego zostały przyłączone do ZSRR jako Republika Białoruska, Litewska i Łotewska.

przynależności danej osoby do warstwy społecznej wyzyskiwaczy (*эксплуататор рабочего класса*), przymus stawiania się do pracy fizycznej kobiet ze społecznej warstwy „panów” (*эксплуататоров*). Zarówno osoby polskojęzyczne, jak i ukraińskojęzyczne fakty nowej rzeczywistości nazywały „z rosyjska”, adaptując wyrazy zapożyczone do własnego systemu językowego. Mówiono: dostać *powiestkę* ‘wezwanie do jakiegoś urzędu’, w czasie *obysku* ‘rewizji’, wygonili na *mityng*, ruskie *sałdaty*, *plenne* kopią rowy, odebranych właścicielom domami czynszowymi zarządzał *uprawdom*, nocami przychodzili *enkawudziści* na *prowierkę* dokumentów. Zmieniła się też terminologia szkolna. Piątkowy uczeń to *atlicznik*, dziennik klasowy – *zurnał*, za dobrą naukę nagradzano *Pochwalną gramotą* – był to ‘dyplom uznania, list pochwalny’ z wizerunkiem Lenina i Stalina na złotym tle.

⁷ BSSR – Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka, ros. Белорусская Социалистическая Советская Республика.

⁸ Rezultaty tych badań w 1973 roku zostały opublikowane w Mińsku. Zawierają 22 artykuły oraz 2 zestawy tekstów ze wsi i kilku miasteczek Białorusi i Litwy (zob. Polgow 1973).

Językiem administracyjnym/państwowym stał się język rosyjski. Języki republikańskie były nimi tylko formalnie. Prawie całkowicie zlikwidowano szkolnictwo polskie – również na Wileńszczyźnie, gdzie mniejszość polska była najliczniejsza. Wskutek wywózek na Syberię i repatriacji do szczątkowej liczebności zmniejszyła się inteligencja polska. Polska profesura z Uniwersytetów Wileńskiego i Ryskiego zasilila kadry uczonych w uniwersytetach warszawskim, krakowskim, toruńskim, wrocławskim. Mowa nowej polskiej inteligencji na dawnych Kresach Wschodnich, tworzącej się przez dziesiątki lat ze zdobywającej dopiero wykształcenie młodzieży wiejskiej, rzadziej robotniczej, nie stanowiła kontynuacji kulturalnej odmiany polszczyzny przedwojennej (Mędelska 1996). Bazowała głównie na odmianie polszczyzny wyniesionej ze swojego środowiska wiejskiego czy niższych warstw miejskich. Z tego powodu była otwarta na posługiwanie się napływającą nową leksyką rosyjską (z akcentem na określenie „nowa”), gdyż dawne zapożyczenia wyszły z użycia wraz z nieaktualnymi obiektami i pojęciami. Zniknęły np. takie leksemy, nawet potoczne, jak *anonimny*, *bezkorzystny* ‘bezużyteczny, nadaremny’, *biudżet* ‘budżet, kosztorys’, *bloknot* ‘notes’, *dwuliczny* ‘dwulicowy’, *ekipaż* ‘powóz’, *jawić się* ‘stawić się, przybyć’, *kołonna* ‘kolumna’, *katać się* ‘jeździć dla przyjemności’, *marka* ‘znaczek pocztowy’, *nachał* ‘natręt, człowiek bezczelny’, *niezamieniony* ‘niezastąpiony, nie do zastąpienia’, *odsrocza* ‘prolongata’, *pakość* ‘świństwo, przykrość wyrządzona komuś’, *papka* ‘teczka (papierowa) na dokumenty’, *pierwszopoczątkowo* ‘początkowo’, *podchlebnik* ‘lizus’, *przybawić* ‘dodać’, *pominutnie* ‘ustawicznie, co chwila’, *rozkosz* ‘przepych, luksus’, *rozpiska* ‘pokwitowanie, kwit’, *rysk* ‘ryzyko’, *schodny* ‘podobny’, *sroczy* ‘pilny’, *wodokaczka* ‘pompownia; pompa uliczna dla mieszkańców’, *wozić się z kim-czym* ‘guzdrać się z czym; cackać się z kim’, *w ślad za...* ‘następnie, zaraz po kim-czym’, *wybyć* ‘opuścić dane miejsce, odejść’, *zajawka* ‘zamówienie, zapotrzebowanie’, *zeznanie* ‘przytomność, świadomość’, *zdjąć* ‘odjąć’ i in. Jako świadectwo znacznych zmian leksykalnych może posłużyć zestaw słownictwa ludności polskiej na Białorusi Sowieckiej. Zebrał je w 1927 roku w 14 wsiach powiatu osipowickiego przywoływany już C. Dombroski i opublikował łącznie z funkcjonującymi wówczas (w latach 1920–1927) wyrazami i wyrażeniami w mowie Polaków na Białorusi wyekscerpowanymi z prac L. Czarkowskiego, A. Walickiego i A. Łętowskiego. Z wykazu tego wynika, iż z zasobu słownictwa „Polaków białoruskich” już w początkowym okresie władzy radzieckiej zniknęły jednostki leksykalne charakterystyczne dla języka osób wykształconych, posługujących się kulturalną odmianą polszczyzny, w tym również wiele zapożyczeń rosyjskich. Oto kilka przykładów, których nie odnotował Dombroski w mowie ludności „oczyszczonej” już z niekomunistycznej inteligencji, np. *aksjoma* ‘pewnik’, *bezcześcić* ‘znieważać’, *eksprpopriacja* ‘wywłaszczenie’, *izolirować* ‘wyłączyć, odosobnić’, *jurydyczny* ‘prawny’, *kredytor* ‘wierzyciel’, *oprzedzielić kogo*

‘mianować, wyznaczyć kogo’, *skoropiczarnia* ‘drukarnia’, *wakansja* ‘wakat’, *wizytna karteczka* ‘wizytówka’.

4. Rusycyzmy we współczesnej polszczyźnie północnokresowej

W zgromadzonych do SMPP materiałach gwarowych pochodzących z badań terenowych zostało zarejestrowanych obecnie używanych w mowie ponad 1400 rusycyzmów, co stanowi 13% aktywnego słownictwa w dobie obecnej, w tym kilkadziesiąt (64) sowietyzmów. Rusycyzmy nowe, nabyte po 1939 roku, wynoszą ponad 270 jednostek (19% aktualnie funkcjonujących rusycyzmów – 2,4% leksyki zarejestrowanej w SMPP).

Polszczyzną północnokresową posługuje się dziś ludność polska na trzech obszarach etnicznych: 1) na Białorusi Zachodniej, czyli na terenach należących przed 1939 rokiem do Polski; 2) na Litwie Wileńskiej i Litwie Kowieńskiej (obszar niepodległego państwa litewskiego ze stolicą w Kownie); 3) na Łotwie, będącej samodzielnym państwem do II wojny światowej. Mowę autochtonicznej mniejszości polskiej tych państw traktuje się jako wspólną regionalną odmianę polszczyzny, chociaż na poszczególnych terytoriach występują, wprawdzie nieliczne, różnicujące ją cechy językowe lub różne nasilenie niektórych cech. Taką sytuację obserwujemy w sferze częstości zapożyczeń rosyjskich.

Najczęściej rusycyzmami posługują się Polacy łotewscy. Wszystkie zapisy pochodzą z okresu powojennego (po II wojnie światowej – lata 60. i późniejsze XX w. – początek XXI w.). Łącznie w słownictwie z tego obszaru wśród ekscerptów do SMPP znalazło się 290 rusycyzmów. Cechą charakterystyczną tych leksemów jest ich zakres tematyczny – jest to głównie słownictwo z zakresu życia codziennego:

- nazwy zawodów i pełnionych funkcji (*brygadzir, drowosiek, ekonomistka, sprzedawczyca, naczalnik*), nazwy odzieży (*halsztuk, palczatka, pindzak*);
- naczyń (*kastrula, krużka, salatnica* ‘salaterka’, *tarełka*);
- lecznictwa i chorób (*bolnica, medycynski, dawlenia, infarkt, małokrowija, tromboza* ‘zakrzepowe zapalenie żył’);
- roślinności (*aresznik* ‘zagajnik leszczynowy’, *asinnik* ‘łasek osikowy’, *bie-riezni* ‘brzezina’, *kłubnika* ‘truskawka’, *padhroby* ‘grzyby zielonki’);
- terminy rolnicze (*fierma, udobrenia, uborka*); nazwy czynności życia codziennego (*chromieć* ‘kuleć, utykać’, *drać się* ‘bić się’, *pochudnieć, porugać się, posiełać się, wypić*);
- terminy administracyjne (*gubiernia, kazionny, miasto, prawicielstwa, szłaszczy*);

– wojskowe (*sałdat*, *szrapnela* ‘szrapnele, odłamki’, *tank*) i in.

Opisana sytuacja językowa wynika z faktu, że społeczność polska na Łotwie – o wiele mniej liczna niż na Litwie i Białorusi, żyje w większym rozproszeniu w środowisku wielonarodowościowym, wielojęzycznym i wielowyznaniowym. Język rosyjski był tam nie tylko urzędowym, pełnił też funkcję interdialektu. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, iż tylko dawne Inflanty Polskie (obecna Łatgalia) były związane z państwowością polską przez okres ponad 200 lat (1561–1772). Po zaborze nastąpił okres silnej rusyfikacji, który z dwudziestoletnią przerwą (1918–1939) trwał do końca lat 80. XXw.

Na drugim miejscu pod względem liczby rusycyzmów w mowie jest polszczyzna na Litwie Kowieńskiej. Tu od chwili powstania samodzielnego państwa litewskiego w 1920 roku ludność polska była odizolowana od pozostałego obszaru Kresów Północno-Wschodnich. Różnice w liczbie zapożyczeń rosyjskich na Litwie Wileńskiej i na Białorusi nie są uchwytne. Na współcześnie licznie notowane rusycyzmy w polszczyźnie kowieńskiej i na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim wskazuje autorka szeregu prac o tej odmianie polszczyzny północnokresowej Halina Karaś (Karaś 2002, 2013).

Na wszystkich wymienionych wyżej terenach obecności polszczyzny północnokresowej obserwujemy w mowie polskich mieszkańców zauważalny wpływ nowego słownictwa rosyjskiego. Łącznie w całym leksykalnym materiale SMPP wynosi on około 300 leksemów. Są to jednostki leksykalne nienotowane we wcześniejszych materiałach, tzn. w opracowaniach poprawnościowych z okresu zaborów i w publikacjach okresu międzywojennego (Kazimierza Nitscha, Haliny Turskiej, Haliny Szwejkowskiej). Przemiany polityczne, społeczne, „radzieckość”, która objęła nie tylko sferę pracy, życia kulturalnego, społecznego, wymusiła stworzenie lub zapożyczenie nazywającego te nowości słownictwa. Łatwiejsze i bardziej adekwatne było nazywanie nowych realiów ich rosyjskimi, ale łatwo przyswajalnymi i wnoszącymi właściwą semantykę nominacjami⁹.

Na Białorusi Wschodniej, czyli na obszarze powstałej w 1920 roku Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej polskie osadnictwo datuje się od początku XX wieku – na krótko przed rewolucją październikową. Przesiedliły się tu znaczne grupy biednego chłopstwa w nadziei na tani zakup ziemi. Dotarły do nas zapisy z powiatu osipowieckiego na Mohylewsczyźnie dokonane w 1927 r.

⁹ Na tej zasadzie obok etymologicznie rosyjskich leksemów zadomowiły się w polszczyźnie północnokresowej egzotyzy (etnografizmy) będące nazwami realiów w językach azjatyckich narodów w składzie ZSRR. Np. *arba* ‘wysoki dwukołowy wózek’ z mongolskiego i kirgizkiego, *barchany* ‘piaskowe wydmy’ z kazachskiego, *baszmaki* ‘grube ciężkie buty’ z tureckiego, *leżginka* ‘narodowy taniec dagestańskich Leżginów’, *pimy* ‘wysokie do pachwin buty futrzane noszone w północno-wschodniej Syberii’, *tiubitiejka* ‘okrągła, bez ronda, haftowana czapeczka tatarska’, *tiufiak/ciufiak* ‘materac z worka napełnionego słomą lub sianem’ z tatarskiego.

przez C. Dombroskiego (92 jednostki leksykalne). Obszerne materiały zebrali dialektolodzy z IS PAN w latach 2005 i 2006 Małgorzata Ostrówka i Mirosław Jankowiak w istniejących do chwili obecnej dwu wsiach, Stajsku i Wesołowie, w powiecie lepelskim na Witebszczyźnie, gdzie jeszcze przetrwały rodziny polskie. Osoby polskiego pochodzenia nie posługują się i nie posługiwały się dawniej polszczyzną północnokresową. Ich językiem rodzimym jest gwara przeniesiona przez przodków przesiedleńców z Polski centralnej (wówczas będącej pod zaborem rosyjskim) z guberni radomskiej, a do powiatu osipowieckiego z północnego Mazowsza (brak bliższych danych). Mowa tej ludności nie jest przedmiotem niniejszego opracowania. Została opisana w oddzielnej publikacji książkowej, (zob. Grek-Pabisowa, Ostrówka, Biesiadowska-Magdziarz 2008). Interesująca jest natomiast szybko postępująca rusyfikacja rodzimej gwary polskiej tych osadników. Przytaczam ją dla porównania z polszczyzną kresową. Poszukiwania dialektologów z IS PAN śladów żywej mowy polskiej we wsiach na Mohylewsczyźnie nie przyniosły rezultatu (zob. Ostrówka, Golachowska 2012), ale na Mohylewsczyźnie w 1927 roku C. Dombroski notował tam jeszcze polszczyznę, w której rusycyzmy stanowiły zaledwie 8% aktualnej wówczas leksyki. Obecnie mamy tam kompletny zanik polszczyzny na rzecz języka białoruskiego i rosyjskiego. Nikle odradzanie się polszczyzny już nie północnokresowej, lecz ogólnej, następuje tu dzięki kościołowi katolickiemu. Jednak wobec większości katolików narodowości białoruskiej polszczyzna, nawet jako język liturgii, nie ma szans na „rewitalizację”. W zapisach z 2005 i 2006 roku w Stajsku i Wesołowie na Witebszczyźnie widoczny jest już zalew rusycyzmów sięgający 48% osobliwego słownictwa, mimo iż we wsiach polskich na Białorusi Sowieckiej do 1937/1938 roku działały polskie szkoły podstawowe, a w Mińsku technikum. Szkoła polska istniała wówczas także w Wesołowie. Nie powstrzymało to intensywnego przenikania do mowy rusycyzmów. Zakresy znaczeniowe, oprócz obejmujących takie dziedziny życia, jak lecznictwo, wojskowość, wojna, nowa technika i organizacja rolnictwa, powiększyły się o nazwy stopni pokrewieństwa (por. Ostrówka 2006), które to obok słownictwa religijnego najsukuteczniej opierają się rusyfikacji. Zarejestrowano takie nazwy, jak: *rodny* ‘rodzony’, *rodnia* ‘krewni’, *dwajurodny* ‘krewny drugiego stopnia’, *trajurodny* ‘krewny trzeciego stopnia’, *dziadźka* ‘wujek’, *dzięduszka* ‘dziadek’, *mamoczka* ‘mamusia’, *niewiestka* ‘synowa’, *plemiannica* ‘siostrzenica; bratanica’, [*moja*] *bywsza* ‘była żona’; określenia właściwościami: *mirno* ‘zgodnie’, *odkrycie* ‘otwarcie, bez ukrywania się’, *abyczna* ‘zwykle’, *wrucznuju* ‘ręcznie’, *zrazu* ‘natychmiast, od razu’; przyimki i spójniki: *do czego* ‘przed czymś, wcześniej’, *pośle czego* ‘po czymś, później’, *da* ‘i, oraz’ i in. Za przyczynę tak daleko posuniętej rusyfikacji należy uznać małą liczebność tej społeczności, brak kontaktu z ludnością polską poza grupą, małżeństwa mieszane, brak szkolnictwa polskiego od 1939 roku.

Wśród rusycyzmów nowych rozróżniamy dwie tematyczne grupy słownictwa – słownictwo odzwierciedlające nowe aspekty bytowania „rusycyzmy nowe” oraz słownictwo opisujące nową sytuację polityczną, nowy ustrój i stosunki społeczne. Tę warstwę słownictwa językoznawcy polscy, zajmujący się językiem prasy polskiej na dawnych Kresach i w Rosji (Mędelska, Marszałek, Joachimiak-Prażanowska, Graczykowska), określają mianem „sowietyzmy”. Nowe słownictwo neutralne, tj. nienacechowane emocjonalnie, politycznie, ideologicznie prezentuje głównie takie zakresy znaczeniowe, jak:

- lecznictwo (*abort* ‘aborcja’, *dekret* ‘urlop macierzyński’, *kardziograma* ‘EKG’, *infarkt* ‘zawał serca’, *miedsiostra* ‘pielęgniarka’, *trachoma* ‘jaglica’);
- szkolnictwo (*bukwa* ‘litera’, *bukwar* ‘elementarz’, *cietradka* ‘zeszyt’, *uczoba* ‘nauka w szkole’, *powiedzenie* ‘zachowanie się ucznia’, *przepodawać* ‘wykładać’);
- odzież (*bosonożki* ‘sandały’, *futbolka* ‘trykotowa koszulka z krótkim rękawem’, *majka* ‘podkoszulek’, *sportkościum* ‘dres’, *tielohrijska* ‘watowana kamizelka’);
- nowe pojazdy i urządzenia mechaniczne (*jeroplan* ‘samolot’, *awtoławka* ‘sklep objazdowy’, *przewodka* ‘instalacja elektryczna w domach’);
- rolnictwo (*uborka* ‘zbiór płodów rolnych’, *gospodarz jedinoliczny*, *małoziemielny* ‘rolnik indywidualny, gospodarz małorolny’);
- nowe zawody (*składowoszczyk* ‘magazynier’, *szachtior* ‘górnik’, *swarszczyk* ‘spawacz’).

5. Źródła zapożyczeń – problem otwarty i niełatwy

Trudnym i nie zawsze możliwym do jednoznacznego rozstrzygnięcia jest ustalenie, który język wschodniosłowiański – rosyjski czy białoruski – jest językiem dawcą danego zapożyczenia słownikowego. Bardziej precyzyjnie można określić wpływ fonetyczny, fleksyjny, słowotwórczy i składniowy. W naszym przypadku na obszarze Kresów Północno-Wschodnich dawcą może być tylko język rosyjski lub białoruski. Język ukraiński jest mało prawdopodobny. Dlatego też stosowane dla pożyczek leksykalnych określenia „wschodnioslawizmy” czy „zapożyczenia z języków wschodniosłowiańskich” (Sawaniewska-Mochowa 1990: 18–19, Karaś 2002: 292) nie są określeniami precyzyjnymi. Z kolei ustalenie właściwego wzorca danego zapożyczenia komplikują następujące okoliczności: po pierwsze – język białoruski z racji pozostawania obszarów Białorusi w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego i, po przerwie czasu zaborów, znacznej jej części w granicach Rzeczypospolitej, czerpał intensywnie leksykę polską, od staropolszczyzny

do nowoczesności, po drugie – podobnie jak do języka polskiego na ziemiach zaboru rosyjskiego przenikały tu liczne rusycyzmy, po trzecie – wyjątkowo bliskie pokrewieństwo rosyjskiego i białoruskiego przejawia się w daleko idącym podobieństwie brzmienia wyrazów w obu językach. Całkowicie bezbłędne wskazanie pochodzenia danego zapożyczenia wymaga wiedzy o historii, o czasie i okolicznościach włączenia danego „implantu” z rosyjskiego do białoruskiego zasobu słownictwa. W wielu przypadkach pojawiające się w białoruskiej przestrzeni komunikacji słownej nowe obiekty rzeczywistości (materialnej lub mentalnej) najprościej było przyswoić wraz z ich rosyjską, ewentualnie nieco zmodyfikowaną, nazwą. Nie istnieją reguły pozwalające bezbłędnie określić, z którego języka wschodniosłowiańskiego pochodzi dana pożyczka. Dlatego poszczególni badacze mogą podawać różną proveniencję tych samych leksemów. Przytoczę przykład: Z. Kurzowa leksemy takie jak *archijepiskop*, *archimandryt*, *arszyn*, *birża*, *bojar*, *brodiaha*, *charcz*, *człowiek* ‘służący, posługacz’, *czuhun/czyhun*, *czysty* ‘prawdziwy, istny’ (Kurzowa 1993: 331, 335, 341, 345, 346, 347) zalicza do regionalizmów, ale nie wymienia ich w wykazie rusycyzmów, choć są to niezaprzeczalne rusycyzmy. Natomiast H. Karaś w pracy o rusycyzmach w polszczyźnie okresu zaborów wymienia m.in. takie wyrazy jak *archijepiskop*, *arszyn*, *birża*, *czugun...* (Karaś 1996: 355, 356). Określenie „wschodniosławizmy” informuje czytelnika o możliwej proveniencji zapożyczenia bez precyzyjnego wskazania na język dawcę.

Przeanalizowanie wszystkich zapożyczeń z języka rosyjskiego zarejestrowanych w SMPP i sprawdzenie ich zarówno z odpowiednimi słownikami, jak i posłużenie się moją dobrą znajomością tych języków w warstwie od poziomu kulturalnego, poprzez potoczny do pospolitego wykazało, że przeszło 90% zapożyczeń rosyjskich może mieć jako wzorzec (jako język dawcę) też język białoruski. Oto przykłady rusycyzmów z losowo wybranych fragmentów liter SMPP¹⁰ i ich rosyjskie i białoruskie odpowiedniki:

pol. półn.kr. – ros. – białorus.

fakiel *m* < факел – факел

famili(j)a *ż* < фамилия – фамі́ля

familjarny < фамильярный – фамі́лярны

faniery *ż* < фанера – фанера

farszyrować *ndk* < фаршировать – фаршыраваць

fata *ż* < фата – фата

f(i)erma *ż* < ферма – ферма

fiktywny < фиктивный – фіктыўны

fintifluszka *ż* < финтифлюшка – фінціфлюшка

¹⁰ Jest to pełny wykaz rusycyzmów na literę F zarówno współcześnie funkcjonujących jak też dawnych oraz fragment na literę S.

fontan *m* < фонтан – фантан
foto *n* < фото – фота
franticha *ż* < франтиха – фрациха
fraza *ż* < фраза – фраза
fufajka *ż* < фуфайка – фуфайка
sadowod *m* < садовод – садавод
salatnica *ż* < салатница – салатница
samka *m* < самка – самка
samog(h)onka *ż* < самогонка – самагонка
sanatorija *ż* < санаторий *m* – санаторья *ż*
sarafan *m* < сарафан – сарафан
schodny < сходный – сходны
sotka *ż* < сотка – сотка

Jako argumenty, na podstawie których „najłatwiej jest stwierdzić zapożyczenie białoruskie” w jednym ze wstępnych rozdziałów do słownika pt. *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie* J. Rieger podaje kilka charakterystycznych dla białoruszczyzny cech fonetycznych (Rieger i in. 2006: 111). Jest to istotnie jedno z kryteriów podstawowych, jednak niewystarczające, gdyż prawidłową ocenę daje tylko wówczas, gdy brzmienie wyrazu zapożyczonego porównujemy wyłącznie z leksemem z literackiej odmiany języka rosyjskiego i w dodatku leksemem o „klasycznym” wzorcowym brzmieniu. Problem w tym, że w mówionej odmianie języka literackiego w Rosji na jej wielkich przestrzeniach istnieją pewne różnice, a polszczyzna północnokresowa czerpała zapożyczenia właśnie z rosyjskiego języka mówionego. W białoruszczyźnie mamy ciekawie i dziekanie (*t' > c', d' > dź*). W języku polskim zwarte miękkie *t', d'* też przechodzą w zwartoszczelinowe *c', dź*. W polszczyźnie północnokresowej taką zmianę artykulacji obserwujemy zarówno w zapożyczeniach białoruskich, jak też w rosyjskich, np. *cioska* < ros. *тэзка*, błr. *цэзка*; *partiejny* < ros. *партийный*, błrs. *партыйны*; *szkuradzior* < ros. *шкуродёр*. Ocenę pochodzenia pożyczki komplikuje ponadto pewien proces fonetyczny zauważony w kulturalnej odmianie języka rosyjskiego już w pierwszej połowie XX wieku – mianowicie „modę” na wymawianie zwartoszczelinowych *c', dź* na miejscu *t', d'* u mieszkańców dużych miast, początkowo w Moskwie, zwłaszcza wśród kobiet. Kolejne dwie białoruskie cechy fonetyczne również nie dają całkowitej pewności w sprawie pochodzenia pożyczki. Mianowicie wymowa *g* jako *h* oraz brak akana w pozycji bezprzyciskowej. Na całym bowiem obszarze północnego pasa Rosji dominuje wymowa *h* na miejscu etymologicznego *g*, a także brak akana. Przykłady: *połkownik*, *okład*, *zarobotek* < ros. *полковник*, *оклад*, *зароботок*, wymowa ros. kult. *pałkown'ik*, *akład/akład*, *zarab'otok* i in. Na północnych obszarach Rosji wymowa *h* zamiast *g* oraz tzw. okanie jest charakterystyczne dla znacznej części mieszkańców (autochtonów). W związku z powyższym, przy

zaliczaniu pożyczek do sfery wpływów białoruskich jako istotne kryterium poza fonetyką, należy brać pod uwagę istniejącą na Kresach Północno-Wschodnich sytuację socjalną. Pożyczki białoruskie pochodzą przede wszystkim z tak zwanej „mowy prostej”, czyli z lokalnych gwar białoruskich lub mowy potocznej. Z taką bowiem odmianą białoruszczyzny stykała się przede wszystkim polska ludność kresowa. Nie mogła mieć też stałych kontaktów z inteligencją białoruską, gdyż ta zamieszkiwała w miastach i nie była zbyt liczna. Białoruski stał się formalnie językiem urzędowym na Białorusi Zachodniej dopiero po 1945 roku. Rolę języka urzędowego odgrywał wówczas, podobnie jak w całym ZSRR, język rosyjski. Dlatego należy przyjąć, że zakresy znaczeniowe zapożyczeń białoruskich wiążą się ze sferą życia rodzinnego, pracą na roli, kontaktami sąsiedzkimi i in. Mogły stąd przenikać także wyrazy pomocnicze, określenia cech, właściwości, przewiska itp. Kilka przykładów: *aby co*, *aby kaki*, *ci ‘czy’*, *dyk* ‘przecież’, *jakiniębądź* ‘jakikolwiek’, *pakul* ‘pokąd, dopóki’, *wyczwarzać* ‘wyrabiać, szaleć’, *zwiągać* ‘dzwonić, wywoływać metaliczny odgłos’, *zastrzemić* ‘wbić drzazgę’, *dośpiać* ‘dojrzeć’, *hulaszcza* ‘kobieta lekkich obyczajów’, *pjanczuha* ‘pijak’, *kosooki* ‘zezowaty’. Język rosyjski wywierał wpływ przede wszystkim w miastach – w urzędach, instytucjach prawniczych, kulturalnych, w lecznictwie, a na wsiach – w kołchozach, zarządach wsi, klubach, jednostkach handlowych. Białoruscy katolicy aż do czasu drugiego soboru watykańskiego modlili się po polsku, więc w sferze religijnej brak pożyczek rosyjskich i białoruskich z wyjątkiem nazewnictwa realiów odnoszących się do prawosławia. W SMPP znajdziemy ich zaledwie kilka (np. m.in. nazwy takie jak *batiuszka*, *cerkwa/cerkwia*, *kutia/kucia*, *cesarskie drzwi* (z ros. *царские врата*)) i kilka innych. Nie bez konsekwencji na brzmienie zapożyczeń pozostawał fakt, że na tereny dawnych Kresów kierowani byli przez władze sowieckie pracownicy nie tylko z Rosji, lecz także z różnych południowych i wschodnich republik. Ich język rosyjski najczęściej nie był ani językiem literackim ani fonetycznie poprawnym. Przy czym oczywiste jest, że to język osób nie legitymujących się „piękną” ruszczyzną od czasów władzy radzieckiej na Kresach w znacznej mierze wpływał na postać zapożyczenia. Jednocześnie, jak wspomniałam wyżej, rosyjskie zapożyczenia dawne z języka pisanego i mowy inteligencji w okresie powojennym przeważnie zniknęły z polszczyzny północnokresowej.

Jak daleko zajdzie proces „derusyfikacji” polszczyzny na interesującym nas terytorium mogą pokazać przyszłościowe badania. Obecnie, na podstawie materiałów z badań terenowych prowadzonych do 2013 roku, możemy jedynie stwierdzić brak w mowie potocznej rosyjskich zapożyczeń nazywających najnowsze techniki komputerowe i zjawiska społeczne.

Bibliografia

Literatura:

- AWK – Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, т. I–IX, Вильно 1865–1878.
- Bielecka Janina, 1990, Egzotyzyzm pochodzenia rosyjskiego we współczesnej polszczyźnie, [w:] *Studia i materiały XXXV. Filologia Rosyjska 9, Literaturoznawstwo. Językoznawstwo Dydaktyka*, red. Włodzimierz Wilczyński, Zielona Góra, s. 203–212.
- Czarkowski Ludwik, 1909, *Słowniczek najpospolitszych rusycyzmów*, Wilno, wydanie drugie uzupełnione.
- Dombroski Czesław, 1932, *Ze słownictwa i gramatyki ludności polskiej na Białorusi Sowieckiej*, Mińsk.
- Graczykowska Tamara, 2005, *Słownictwo kowieńskie dotyczące przygotowania pokarmów (na materiale tygodnika „Chata Rodzinna” z lat 1922–1940)*, ABS, t. XXIX, s. 125–138.
- Graczykowska Tamara, 2018, *Słownictwo „Trybuny Radzieckiej” wydawanej w Moskwie w latach 1927–1938*, Bydgoszcz.
- Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, 2012, *Zakres wpływów obcych we współczesnej polszczyźnie północnokresowej. Wpływy litewskie*, RKJ ŁTN, t. 58, s. 111–122.
- Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, 2018, *Zakres wpływów wschodniosłowiańskich w polszczyźnie północnokresowej. Wpływy białoruskie*, RKJ ŁTN, t. 66, *Języki wschodniosłowiańskie na przestrzeni wieków*. Łódź, s. 141–161.
- Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, Biesiadowska-Magdżiarz Beata, 2008, *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym*. Polszczyzna mówiona, Warszawa.
- Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, Biesiadowska-Magdżiarz Beata, Jankowiak Mirosław, 2017, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, red. naukowej Iryda Grek-Pabisowa, <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/128> [dostęp 15.11.2018].
- Joachimiak-Prażanowska Joanna, 2004, *Sowietyzm w polszczyźnie „Kuriera Wileńskiego” (1924–1939)*, ABS, t. XXVIII, s. 53–62.
- Joachimiak-Prażanowska Joanna, 2010, *Rusycyzmy w „Kurierze Wileńskim” (1925–1939)*, ABS, t. XXXIV, s. 121–145.
- Karaś Halina, 1994, *Zakresy tematyczne zapożyczeń leksykalnych z języka rosyjskiego w polszczyźnie okresu zaborów (1795–1918)*, [w:] *Granice i pogranicza. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej*. Warszawa 27–28 maja 1993, red. Stanisław Dubisz, Alicja Nagórko, Warszawa s. 197–209.
- Karaś Halina, 1996, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa.
- Karaś Halina, 2002, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa–Puńsk.
- Karaś Halina, 2013, *Uwagi o leksyce polszczyzny na Litwie i na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim*, ABS, t. XXXVII, s. 359–382.
- Kaupuż Anna, Smułkowa Elżbieta, 1984, *Nieznane prace Jana Karłowicza o języku polskim na Wileńszczyźnie*, SPK, t. III, s. 82–90.

- Kurzowa Zofia, 1993, *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Łętowski Aleksander, 1915, *Miłujmy język ojczysty. Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno.
- Mędelska Joanna, 1996, *Polski dialekt kulturalny na Litwie po II wojnie światowej: język „starych” a język „młodych”*, ABS, t. XXIII, s. 85–99.
- Mędelska Joanna, 2000, *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*, t. 2. *Lata 1945–1959*, Bydgoszcz.
- Mędelska Joanna, 2004, *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*, t. 3. *Lata 1960–1979*, cz. 2. *Słownictwo, wyrazy*, Bydgoszcz.
- Nitsch Kazimierz, 1925, *Język polski w Wileńszczyźnie*, „Przegląd Współczesny”, r. XII, t. 33, s. 25–32.
- Ostrówka Małgorzata, 2006, *Nazwy stopni pokrewieństwa w polszczyźnie łotewskiej*, ABS, t. XXX, s. 453–469.
- Ostrówka Małgorzata, Golachowska Ewa, 2012, *Polszczyzna na Mohylewuszczyźnie – przeszłość, stan obecny*. (Raport z badań terenowych), ABS, t. XXXVI, s. 113–137.
- Otrębski Jan, 1930–1935, *Przyczynki słowiańsko-litewskie*, Wilno 1930. Seria 2, Wilno 1935.
- Otrębski Jan, 1931, *Lituanizmy słownikowe w dialekcie polskim na Wileńszczyźnie*, JP, r. XVI, s. 79–85.
- Otrębski Jan, 1965, *Uwagi o polszczyźnie litewskiej*, PF, t. XVIII, s. 299–302.
- Polgow – Польские говоры в СССР. Часть 1. Исследования и Материалы 1967–1969 гг. Часть 2. Исследования и Материалы 1969–1971 гг., ред. Виктор В. Мартынов, Минск 1973.
- Rieger Janusz, Masojć Irena, Rutkowska Krystyna, 2006, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa.
- Rucka Iveta, 2013, *Niby „tutejsza” polszczyzna mówiona na Łotwie okresu międzywojennego w oczach jej użytkowników (na materiale prasowym z lat 1922–1940)*, ABS, t. XXXVII, s. 433–448.
- Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1990, *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej*. Słownictwo, Warszawa.
- Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1992, *Wpływy rosyjskie na potoczną polszczyznę północnokresową drugiej połowy XIX wieku na podstawie „Podręcznika czystej polszczyzny...” Jana Karłowicza*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. VI. *Między Wschodem a Zachodem*, cz. IV, Lublin, s. 271–285.
- SMPP – Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, Jankowiak Mirosław, Biesiadowska-Magdziarz Beata, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/128> [dostęp 1.12.2018].
- Szejkowska Halina, 1934, *O pomieszaniu rodzajów w czasie przeszłym u litewskich Polaków*, JP, r. XIX, s. 183–184.
- Turska Halina, 1930, *Język polski na Wileńszczyźnie [w:] Wilno i ziemia wileńska*. Zarys monograficzny. T. I. Wilno, s. 219–225. Przedruk w SPK, t. II, 1983, s. 15–23.
- Turska Halina, 1979, *Lituanizmy w polskich przekładach Statutów Litewskich*, ABS, t. XXX, s. 17–51.

Turska Halina, 1982, O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie, Wilno. Druk ocalałych fragmentów: SPK, t. I, s. 19–121.

Walicki Aleksander, 1879, Błędy nasze w mowie i piśmie, ku szkodzie języka polskiego popełnione oraz prowincjonalizmy, Warszawa.

Skróty nazw czasopism:

ABS – Acta Baltico-Slavica

JP – Język Polski

PF – Prace Filologiczne

RKJ ŁTN – Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego

SPK – Studia nad polszczyzną kresową

Streszczenie

Najbardziej intensywny wpływ język rosyjski wywierał na polszczyznę polskiej ludności zamieszkującej na obszarze Kresów Północno-Wschodnich. Od okresu zaborów aż do rozpadu Związku Sowieckiego rusycyzmy, w tym tzw. sowietyzmy, utrwały się w mowie Polaków na wschodzie kraju. Znaczny procent tych zapożyczeń funkcjonuje w tej regionalnej odmianie polszczyzny do dziś.